

Materiály k perzekuci československých občanů ve 30. – 50. letech v SSSR v ruských archivech

Mečislav Borák

In: *Vězeňské systémy v Československu a ve střední Evropě 1945-1955*. Sborník z mezinárodní konference konané ve dnech 28.-29.11.2001 v Praze v rámci grantového projektu GA ČR č. 409/99/0374. Ed. D. Janák. Opava, Slezské zemské muzeum 2001, s. 76-86.

V rámci výzkumného projektu Ministerstva zahraničí České republiky¹ navštívil na podzim roku 2001 řešitelský tým několik archivů a dalších institucí v Moskvě, aby se seznámil s možnostmi studia archivních materiálů týkajících se politických represí v SSSR. Zároveň provedl vstupní výzkum sledované problematiky, který se může stát východiskem pro další badatele. Výsledky výzkumu budou představeny samostatně při jiné příležitosti. Pro náš účel se můžeme spokojit se zjištěním, že se v podstatě potvrdilo výchozí členění skupin perzekvovaných osob na příslušníky tradiční české menšiny v několika oblastech dnešního Ruska, Ukrajiny či Kazachstánu, na široce rozvrstvenou skupinu přistěhovalců do SSSR po roce 1918, včetně emigrantů z roku 1939, na skupinu internovaných na konci války a těsně po ní a na velmi širokou skupinu válečných zajatců z Československa, kteří vlastně mezi perzekvované přímo nepatří. Šlo nám o zjištění forem a rozsahu perzekucí, počtu obětí a průběhu represí až do posledních repatriací v polovině padesátých let, vše ale pouze v hrubých obrysech, neboť příliš krátkodobý výzkum neumožňoval přesnější závěry.

Při řešení projektu jsme mohli jen zčásti vycházet z výsledků vlastních předchozích výzkumů² či z prací jiných badatelů českých³ nebo slovenských,⁴ většinou nepodložených

¹ Výzkumný projekt č. RB 19/27/01 „Českoslovenští občané z území dnešní ČR perzekvovaní v SSSR“. Nositel projektu Slezské zemské muzeum Opava, řešitel M. Borák, spoluřešitelé D. Janák, Z. Jirásek, D. Schallner.

² Např. BORÁK, M.: *Obyvatelé Těšínska obětmi táborů a věznic v SSSR (výsledky výzkumu)*. Slezský sborník, 90, 1992, s. 108-120.

³ Např. POLIŠENSKÁ, M.: *Pohlčení stalinskou mocí. Českoslovenští občané deportovaní do internačních táborů na území SSSR a československé ministerstvo zahraničí 1945-1950*. Mezinárodní politika, 1991, 11, s. 26-27; táž: *The Deportation of Czechoslovak Citizens to the Soviet Internment and Prison Camps, and the Struggle for Their Repatriation, 1945-1950*. Bohemia, 1998, 2, s. 371-381; BYSTROV, V.: *Z Prahy do gulagu aneb Překáželi*. Praha 1999 aj.

⁴ Např. BARNOVSKÝ, M.: *Odvlečení občanů ČSR zo Slovenska do pracovných táborov v ZSSR v rokoch 1944-1945*. In: *V tieni totality*. Politické perzekúcie na Slovensku v rokoch 1948-1953. Ed. J. Pešek. Bratislava 1996, s. 10-21.

studiem v ruských archivech. O možnostech tohoto studia podrobně jednala v roce 1995 Česko-ruská komise historiků a archivářů⁵ a její členové k tomu publikovali několik zasvěcených statí.⁶ Ty se však problematiky perzekucí týkaly jen okrajově, podobně jako relace kolegů ze Slovenska.⁷ Během posledních let navíc došlo v Rusku k novému přerozdělení stěžejních archivních fondů z období sovětského režimu, takže publikované údaje poněkud zastaraly. Další zdroje informací jsme hledali u historiků a archivářů v zahraničí, kde mají s vytěžováním bývalých sovětských archivů mnohem bohatší zkušenosti.

Týká se to především kolegů z Polska, kde už v roce 1987 vznikla dvoustranná polsko-sovětská komise historiků k objasnění „bílých míst“ historie vzájemných vztahů obou zemí v nové době, zaměřená především na problematiku „katyňského zločinu“ a perzekuci polských občanů v SSSR. Po zásadní změně politického systému v obou zemích byla v rámci „Deklarace o spolupráci v oblasti kultury, vědy a vzdělávání“ z prosince 1991 podepsána 27. dubna 1992 dohoda o spolupráci archivních správ obou zemí, na jejímž základě povolal polský ministr národní obrany v červnu 1992 Vojenskou archivní komisi. Početný tým archivářů a historiků s pomocí ruských kolegů zjišťoval v ruských archivech též materiály k perzekuci polských občanů a pořídil více než milion xerokopií dokumentů, jež byly uloženy většinou do Ústředního vojenského archivu ve Varšavě.⁸ Mnohé z dovezených materiálů se okrajově týkaly i československých občanů (např. příslušníků československé jednotky v Polsku a SSSR, zajatců a internovaných v ústředních statistikách a knihách zemřelých), proto jsme je prostudovali už před odjezdem do Ruska. Navíc se nám dostalo cenných informací, ve kterých archivech a konkrétních fondech jsou dokumenty týkající se perzekuce cizích občanů uloženy, což nám výrazně usnadnilo jednání s ruskými archiváři. K některým fondům byly již vydány polské inventáře.⁹ Problematikou perzekucí polských občanů v SSSR se zde zabývají též na dalších místech, zvláště v nedávno zřízeném státním Ústavu národní paměti (Instytut

⁵ SVOBODNÝ, P.: *Informace o společných (mezinárodních) komisích historiků*. Český časopis historický, 99, 2001, 3, s. 663-665.

⁶ PREČAN, V.: *Dokumenty sovětské éry v ruských archivech - nový pramen k československým dějinám 1941-1945*. Badatelské zkušenosti z let 1994 a 1995. Soudobé dějiny, 1995, 4, s. 608-628; VORÁČEK, E.: *Současné možnosti pramenného studia vývoje SSSR ve 20. - 30. letech*. In: LITERA, B.-VORÁČEK, E.- WANNER, J.: *Armáda jako nástroj státní integrace SSSR (1923-1941)*. Praha 1997, s. 297-312.

⁷ KOVÁČOVÁ, V.: *Nové výskumy v archívoch Ruskej federácie*. In: *SNP 1944 - Vstup Slovenska do demokratickej Európy*. Zost. D. Tóth. Banská Bystrica 1999, s. 473-479.

⁸ Blíže viz *Informacja o wynikach pracy Wojskowej Komisji Archiwalnej w okresie wrzesień 1992 - czerwiec 1993*. Warszawa 1993; CIESIELSKI, J.: *Z prac Wojskowej Komisji Archiwalnej w archiwach rosyjskich*. Łambinowicki Rocznik Muzealny, 1994, s. 195-207.

⁹ Např. *Archiwalia polskiej proweniencji terytorialnej przechowywane w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej i Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym*. Warszawa 2000.

Pamięci Narodowej, poněkud širší obdoba našeho Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu) a ve středisku občanského sdružení KARTA, k němuž patří i Východní archiv. V jejich počítačové databázi o perzekucích Poláků v SSSR se nachází už přes 640 tisíc záznamů.¹⁰ Dosud získané výsledky vedly k nečekaným závěrům - počet polských obětí perzekuce v SSSR, odhadovaný donedávna na více než 2 miliony osob, se po verifikaci snížil zhruba na čtvrtinu.¹¹ Mimořádně hodnotné pro nás byly nejen polské zkušenosti ze spolupráce s ruskými archivy a dalšími institucemi a organizacemi, ale též užívané metodologické postupy, během let již ověřené v tomto specifickém druhu výzkumu.

Jiným příkladem zahraničních zkušeností s vytěžováním ruských archivů je známý projekt Hooverova ústavu při Stanfordské univerzitě,¹² dohodnutý s ruskou archivní správou už v roce 1992. Navázal svým způsobem na tradiční dohodu o vědecké spolupráci z roku 1928 a na jeho základě Američané koupili a přivezli do USA 25 milionů xerokopií dokumentů z ústředních státních i stranických (KSSS) archivů bývalého SSSR. Tento obchod se však vzápětí stal v Rusku předmětem ostré kritiky a patrně přispěl ke všeobecnému zpřísnění podmínek pro využívání fondů ruských archivů. Nicméně získané kopie sbírek dokumentů jsou v USA postupně zpřístupňovány i prostřednictvím internetu.¹³ Podobně také němečtí historici pořídili v ruských archivech několik tisíc rolí mikrofilmů s dokumenty, a zpřístupnili je ke studiu v Bavorské státní knihovně v Mnichově a zčásti též na internetu.¹⁴ Další takové postupy jsou známy např. z Británie, Holandska, Belgie či Francie.

Nejllepší informace o aktuálním stavu ruských archivů lze nalézt samozřejmě přímo v ruských zdrojích, a díky internetu se s nimi lze seznámit už před výjezdem. Bud' přímo¹⁵ nebo s pomocí holandského prostředníka¹⁶ lze zjistit vše podstatné např. o zákonech a předpisech souvisejících s činností ruských archivů a podmínkami studia v nich (včetně poplatků za služby a vzoru badatelského listu), o působnosti Federální archivní služby Ruska a všech jí podřízených státních federálních a dalších archivů, včetně přehledu nejvýznamnějších regionálních archivů, kroniky nejnovějších archivních

¹⁰ Zpřístupněno na internetové adrese: www.index.karta.org.pl. Publikováno prozatím 11 svazků „*Indeksu Represjonowanych*“, obsahujících již verifikované údaje o více než 55 tisících perzekvovaných osob.

¹¹ KNYT, A.: *Represjonowani - imiennie*. Karta. Kwartalnik historyczny. 2000, 31, s. 142-145; JASIEWICZ, K.: *Liczba deportowanych*. Tamtéž, 32, s. 143-145.

¹² Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford University, Stanford, California.

¹³ Blíže viz adresa: www.hoover.org.

¹⁴ Blíže viz CREUZBERG, S.: *Neuere Findhilfsmittel in russischen Archiven*. Osteuropa, 1996, 9, s. 915-923.

¹⁵ Adresa: www.rusarchives.ru.

¹⁶ International Institute of Social History, Amsterdam. Adresa: www.iisg.nl/~abb.

událostí, informací o postupu odtajňování archivních fondů, o mezinárodní spolupráci, genealogických otázkách atd. Pro badatele mají mimořádnou hodnotu přehledy archivních databází, vydaných publikací a především vydaných přehledů archivních fondů. K tomu lze navíc získat soupis všech projektů dotovaných fondem G. Sorose, které jsou zaměřeny především na pořizování archivních soupisů fondů v regionech Ruské federace, včetně elektronických databází či kopií dokumentů (od roku 1996 vzniklo už 130 takových projektů). Existuje i všeobecný přehled hlavních ruských archivů v Moskvě a Petrohradě v tištěné podobě v ruštině a v angličtině.¹⁷

Kromě poznání historie a struktury jednotlivých archivů a jejich fondů je před započítím bádání ještě nutné dobře se seznámit alespoň se základní ruskou historiografickou literaturou o vývoji SSSR. Zvláště pro výzkum politických represí je mimořádně důležité znát nejen specifickou terminologii, ale též přehled vývoje a struktury státních a politických orgánů a institucí, klasifikaci represivních opatření atd. Málokdo má u nás představu o tom, jak mnoho práce na této problematice v posledních letech ruští historici vykonali. Je už tedy z čeho vycházet, některé dokumenty není zapotřebí pracně shánět v archivech, ale lze je studovat v publikované verzi, většinou dobře vypravené, navíc lze v řadě ruských monografií či sborníků najít i konkrétní odkazy na uložení dalších archivních dokumentů. Není zde bohužel prostor pro připomenutí stovek takových titulů, včetně obsáhlé regionální produkce, u nás vesměs zcela neznámé.¹⁸

Badatelé, kteří v devadesátých letech navštívili některý z ruských ústředních archivů, si jistě pamatují rozdělení nejdůležitějších sbírek novodobých dokumentů do několika nově vytvořených „center“. Ta byla zřízena krátce po srpnovém puči roku 1991 a zákazu KSSS, kdy došlo k rekonstrukci dosavadní správy ústředních stranických archivů. Nejvýznamnější a nejtajnější dokumenty sovětského režimu uchovával jako dříve prezidentský archiv, založený již Gorbačovem, po rozpadu SSSR známý jako *Archiv prezidenta Ruské federace*. Z bývalého Ústředního stranického archivu Ústavu teorie a dějin socialismu ÚV KSSS vzniklo *Ruské centrum úschovy a studia dokumentů nejnovějších*

¹⁷ *Archivy Rossiji. Moskva i Sankt-Peterburg. Spravočnik-obozrenije i bibliografičeskij ukazatel.* Moskva 1997; *Archives of Russia. A Directory and Bibliographic Guide to Holdings of Moscow and St. Petersburg.* Ed. by P. K. Grimsted. New York 2000.

¹⁸ Přehled hlavních publikovaných položek a edicí viz např.: *Problemy publikacii dokumentov po istorii Rossii XX veka.* Moskva 2001; *Otkrytyj archiv. Spravočnik opublikovannyh dokumentov po istorii Rossii XX veka iz gosudarstvennyh i semejnyh archivov* (po otečestvennoj žurnalnoj periodike i almanacham, 1985-1996 gg.). 2. izd. Moskva 1999.

dějiny (Rossijskij centr chranenija i izučenija dokumentov novejšej istorii, RCChIDNI), kam byly uloženy starší stranické dokumenty. Ty novější, vzniklé po roce 1951, soustřeďovalo *Centrum úschovy soudobé dokumentace* (Centr chranenija sovremennoj dokumentacii, CChSD), vzniklé z bývalého služebního archivu ÚV KSSS. Vzniklo ještě třetí centrum - *Centrum úschovy historicko-dokumentačních sbírek* (Centr chranenija istoriko-dokumentalnych kolekcij, CChIDK), soustřeďující materiály k válečným zajatcům a tzv. trofejní sbírky, ukořistěné Sovětskou armádou na konci války zvláště ve střední Evropě. Všechna tato centra byla v roce 1999 zrušena a přejmenována se, jejich sbírky byly většinou rozděleny a převedeny do jiných archivů. Protože mezitím už byly vydány přehledy některých fondů těchto center, v běžné archivní praxi se těchto starých označení dosud užívá. My se však už budeme držet nové, momentálně platné struktury archivů. Zdůrazňuji, že z nich vybíráme pouze ty, u nichž lze očekávat, že se v jejich fondech mohou nacházet dokumenty, týkající se perzekuce československých občanů v SSSR.

Největším a nejvýznamnějším ústředním ruským archivem je *Státní archiv Ruské federace* (Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj Federacii, GARF). Vznikl v r. 1992 sloučením bývalého Ústředního státního archivu Říjnové revoluce a Ústředního státního archivu RSFSR. Jsou zde základní dokumenty k dějinám správního, hospodářského, politického, demografického, národnostního, náboženského i kulturního vývoje SSSR, fondy význačných osobností atd. Z hlediska námi sledované problematiky se jako nejslibnější jeví fond „R“, v němž jsou mj. spisy GULAGu, Hlavní správy táborů NKVD-MVD SSSR, včetně správ táborů jednotlivých průmyslových odvětví, od azbestového či slídového průmyslu až po železniční stavitelství. Podrobné a značně různorodé statistiky se netýkají jen vězňů systému GULAGu či nápravných pracovních táborů ITL, ale též dalších kategorií perzekvovaných, jakými byli např. vyhnanci na Sibiř a do jiných míst SSSR označovaní jako trudposelenci, specposelenci, specpereselenci, ssylkoposelenci, vyselenci. Ve všech těchto kategoriích byli obvykle zjišťováni i cizinci. V témž fondu jsou donedávna přísně utajované „zvláštní složky“ (osobyje papki) nejvýznamnějších představitelů sovětského režimu z let 1944-1953, např. J. V. Stalina, V. M. Molotova, N. S. Chruščeva, L. P. Beriji aj. Dnes k nim už většinou existují kompletní tištěné přehledy fondů, i když zdaleka ne vše je již odtajněno. Proto např. ze složky Berijovy víme, že obsahuje četné materiály k věznění německých válečných zajatců v Jáchymově, pro nás prozatím nepřístupné. Ostatní složky jsou většinou již odtajněné. Ve Stalinově složce jsou

materiály k repatriaci válečných zajatců, k přesídlování občanů z Ukrajiny do ČSR aj. Složka Molotova obsahuje rovněž četné materiály k repatriaci československých občanů do vlasti, již méně těchto materiálů je ve složce Chruščevově. K dalším zajímavým fondům patří materiály prokuratury, justice a vězeňských orgánů, nebo rozsáhlý fond bílé emigrace - Ruského Zahraničního historického archivu v Praze, přemístěný po válce do SSSR.¹⁹

V *Ruském státním archivu sociálně-politických dějin* (Rossijskij gosudarstvennyj archiv socialno-političeskoj istorii, RGASPI) je soustředěna většina sbírek bývalého centra RCChIDNI. Jsou zde fondy k politickým a sociálním dějinám zemí západní Evropy i Ruska a SSSR, k dějinám mezinárodního mládežnického a komunistického hnutí, osobní fondy význačných představitelů tohoto hnutí. Z archivu Kominterny stojí za zmínku zvláště fondy sekretariátů Dimitrova, Gottwalda a Erkoliho, které se vztahují k československé politické emigraci v SSSR, hodně materiálů se týká činnosti německé sekce KSČ. Zatímco materiály politbyra ÚV KSSS až do r. 1952 byly již odtajněny, u fondu mezinárodního oddělení KSSS zákaz přístupu badatelů dosud trvá, stejně jako u materiálů, jež mohou obsahovat osobní data, jichž je zde ovšem většina. V knižní podobě bylo vydáno několik sborníků dokumentů Kominterny, které se převádějí též do podoby počítačové databáze.

Ruský státní archiv nejnovějších dějin (Rossijskij gosudarstvennyj archiv novejšej istorii, RGANI) je vlastně bývalým centrem CChSD. Většina stranických materiálů KSSS je dosud nepřístupná, ty odtajněné jsou zahrnuty do zvláštního fondu č. 89. Kromě dnes již pověstných dokumentů o ukrývání pravdy o katyňském zločinu patří k odtajněným materiálům též maďarské události z r. 1956, československé z r. 1968 či polské z r. 1981. Problematiky represí se týkají např. dokumenty o mobilizaci internovaných Němců z ČSR na práci do SSSR, o průběhu repatriace čs. občanů a válečných zajatců aj. Některé dokumenty, např. o táborech pro cizince, jsou dosud nepřístupné. V této souvislosti stojí za zmínku, že badatelé, zabývající se nejnovějšími dějinami, mohou využít též soukromé iniciativy M. Gorbačova. Ten koncem roku 2001 veřejně zpřístupnil asi 30 tisíc stranických a státních dokumentů, které si po svém odstoupení z funkce prezidenta „ponechal“. Jde vesměs o dokumenty, ve RGANI a dalších oficiálních archivech dosud utajované, včetně zápisů z jednání politbyra a sekretariátu ÚV KSSS.²⁰

Ruský státní vojenský archiv (Rossijskij gosudarstvennyj vojennyj archiv, RGVA) tvoří obsáhlé fondy k vývoji sovětského vojska v letech 1918-1941, včetně osobních fondů

¹⁹ *Fondy Russkogo Zagraničnogo istoričeskogo archiva v Praze*. Mežarchivnyj putevoditel. Moskva 1999.

²⁰ Viz adresa: www.gorby.ru.

významných velitelů. Další část archivu tvoří sbírky bývalého centra CChIDK, složené ze dvou celků. V prvním je podrobná dokumentace válečných zajatců a internovaných z let 1939-1960, včetně agendy táborů, podrobných a systematicky vedených statistik, knih zemřelých a problematiky repatriace. Zajatci a internovaní byli důsledně evidováni podle své národnosti i státní příslušnosti, takže zjištění příslušných vazeb na ČSR je vcelku reálné. Druhý celek tvoří již zmíněný trofejní archiv složený z materiálů, ukořistěných Sovětskou armádou v Německu, Československu a polském Slezsku, ale týkajících se celé okupované Evropy.²¹ Pro českou historiografii jsou zajímavé především četné dokumenty o Protektorátu Čechy a Morava, o Sudetech i obsazeném východním území, kam patřilo Těšínsko. Týkají se správních i hospodářských záležitostí, ale též odboje (zvl. komunistického), národnostní politiky okupantů, činnosti židovských a zednářských organizací, situačních hlášení agentů nacistického Sicherheitsdienstu atd. Zatímco „trofejní“ sbírky jsou již v naprosté většině přístupné, materiály týkající se repatriace válečných zajatců a internovaných jsou dosud utajeny, stejně jako např. všechny dokumenty týkající se obyvatel Podkarpatské Rusi, kterou zde stále pokládají za oblast svého státního zájmu, za součást Sovětského svazu, i když jí za války nebyla, ostatně ani dnes není součástí Ruska. Bez odtajnění zmíněných dokumentů ovšem sotva budeme moci přesně zmapovat válečné osudy ČSR v jejích předválečných hranicích, jak by si to výzkum zaslouhoval.

Ze dvou archivů spravovaných historicko-dokumentačním odborem Ministerstva zahraničních věcí Ruské federace se předmětu našeho výzkumu týká jen *Archiv zahraniční politiky Ruské federace* (Archiv vnešnej politiki Rossijskoj Federacii), protože právě ten sdružuje fondy po roce 1917. Jsou zde sbírky sovětských a ruských ambasád a diplomatických misí, materiály mezinárodních konferencí a soudů (např. Teherán, Jalta, Postupim, Norimberk a Tokio) celkem 139 osobních fondů významných sovětských diplomatů, mezinárodní smlouvy atd. Badatelé nemají přístup k archivním pomůckám, které jsou určeny jen pro vnitřní potřebu personálu, takže badatelé musejí spoléhat na jeho dobrou vůli; už brzy se ale má objevit první tištěný přehled fondů. Řada materiálů je nepřístupná, především všechny mladší 30 let. U některých dokumentů mají smluvně zajištěno přednostní právo studia odtajněných dokumentů ruští historici, u dokumentů týkajících se ČSR historici z Ústavu slavistiky Akademie věd. Jak nasvědčuje nedávno

²¹ Pro orientaci ve fondech viz např. GÖTZ, A.-HEIM, S.: *Das Zentrale Staatsarchiv in Moskau „Sonderarchiv“*. Düsseldorf 1993.

vydaný sborník dokumentů k nejnovějším dějinám východní Evropy,²² je ve fondech archivu značné množství dosud neznámých materiálů k dějinám ČSR, např. k úloze sovětských poradců, k politickému a hospodářskému vývoji, ale nepochybně též k široké problematice repatriací československých občanů do vlasti.

Dalším vojenským archivem je *Ústřední archiv Ministerstva obrany Ruské federace* (Centralnyj archiv Ministerstva oborony Rossijskoj Federacii) v Podolsku u Moskvy. Na rozdíl od moskevského vojenského archivu shromažďuje doklady o vývoji sovětského a ruského vojska od roku 1941. Jsou zde tedy též veškeré válečné materiály hlavních úřadů vojenských sil, štábů vojsk, frontů a armád, včetně materiálů rozvědky. Souhlas ke studiu v archivu dává Generální štáb. Cizinci do Podolska nemají přístup, nesmějí vidět ani archivní pomůcky, povolené dokumenty jim vybere personál a mohou je studovat v badatelně moskevského Ústavu vojenské historie. Našich dějin se zde týkají např. materiály partyzánských jednotek podřízených příslušným frontům či přímo Generálnímu štábu Sovětské armády, které operovaly na konci války na našem území.

Nejvíce materiálů k politickým perzekucím skrývají zcela určitě bezpečnostní archivy, ovšem právě do nich je přístup badatelů nejsvízelnější. *Ústřední archiv Federální služby bezpečnosti Ruské federace* (Centralnyj archiv Federalnoj služby bezopasnosti Rossijskoj Federacii) soustřeďuje materiály k činnosti rozvědky a kontrarozvědky od roku 1918, rozsáhlý operační fond se týká sledování sovětských občanů a cizinců podezřelých z protisovětské činnosti. Vyšetřovací spisový materiál je členěn na případy ukončené rehabilitací a případy rehabilitací dosud nezavršené či zamítnuté. Je zde též fond kopií nezákonných rozsudků pověstných „trojek“ a „zvláštních porad“ až do roku 1953, výsledky prověrek repatriantů, rukopisné doklady perzekvovaných, fotodokumentace atd. Z válečné doby jsou zde též např. materiály k činnosti oddílů NKVD působících v týlu nepřítelů, tedy i na našem území. Přístup badatelů do archivu je omezen, uvolněny jsou jen fondy ke kolektivizaci, k deportacím obyvatelstva do roku 1940 a protokoly k politickým represím. Do katalogů smí nahlédnout jen archivář.

Ústřední archiv Ministerstva vnitra Ruské federace (Centralnyj archiv Ministerstva vnutrennych del Rossijskoj Federacii) schraňuje dokumenty bezpečnostních orgánů NKVD a MVD SSSR. Jsou zde tedy doklady a statistiky k činnosti GULAGu, fondy perzekvovaných, odsouzených a rehabilitovaných osob, centrální kartotéka odsouzených v letech 1920-1990 (obnáší 25 milionů abecedně řazených lístků), se zvláštním řazením

²² *Vostočnaja Evropa v dokumentach rossijskich archivov. 1944-1953 gg. T. 1-2.* Moskva-Novosibirsk 1997-1998.

osob odsouzených do vězení, koncentračních či pracovních táborů, k vyhnanství či vypovězení ze země. Podobné kartotéky jsou i na nižších orgánech ministerstva vnitra v oblastech. Údaje o cizincích zůstávaly v regionech pouze v kopiích, originály se posílaly do Moskvy. Část materiálů byla již předána do GARFu (statistiky GULAGu), do RGVA (fondy vnitřních a konvojních vojsk) apod.

Archiv Správy Federální služby bezpečnosti Ruské federace pro Moskvu a Moskevskou oblast (Archiv Upravlenija Federalnoj služby bezopasnosti po g. Moskve i Moskovskoj oblasti) nám umožní představu, jak to vypadá na nižší úrovni bezpečnostních archivů v jednotlivých oblastech federace. Uchovává vyšetřovací a operativní spisy od dob Čeky z roku 1918 až po NKVD, KGB a soudobé MB. Má zvláštní fond obětí represí z let 1918-1991, rozdělený podle provedených rehabilitací. Přístup do archivu je omezen a odehrává se zprostředkovaně tak, že archiv odpovídá na písemné dotazy občanů a institucí. Žádosti týkající se konkrétních osudů perzekvovaných osob lze podat náčelníkovi správy Federální bezpečnostní služby, ovšem právo seznámit se se spisy mají pouze postižení a jejich nejbližší rodinní příslušníci. Zde mohou historikům významně pomoci pracovníci hnutí *Memoriál*, jimž toto oprávnění rovněž přísluší.

Existuje samozřejmě ještě celá řada archivů v nichž by šlo hledat materiály k perzekuci československých občanů. Mohou se nacházet např. v *Ruském státním archivu ekonomiky* (Rossijskij gosudarstvennyj archiv ekonomiki), kam byly z Ústředního archivu Ministerstva vnitra Ruské federace předány materiály k výrobě a hospodaření celé sítě GULAGu. Mohou být v *Ruském státním vojensko-historickém archivu* (Rossijskij gosudarstvennyj vojenno-istoričeskij archiv), který sice zahrnuje sbírky jen do roku 1918, nicméně má jistě informace o rakouských válečných zajatcích první světové války z českých zemí, z nichž mnozí později zůstali v Rusku. Podobně *Ruský státní historický archiv* (Rossijskij gosudarstvennyj istoričeskij archiv) se týká jen carské říše, ale jistě má informace o českých menšinách, které se v té době začaly usazovat v Rusku a výrazně utrpěly perzekucí v době kolektivizace. Dílčí zmínky mohou být též např. v archivech prokuratury, kam se dostaly spisy Němců a Maďarů, kteří odmítli nastoupit na pracovní mobilizaci, takže v evidenci válečných zajatců a internovaných chybějí.

Materiály k perzekuci československých občanů v SSSR lze však úspěšně hledat nejen v archivních institucích. Nejvýraznější je v tomto smyslu *Sdružení Memoriál*, jež vzniklo na základě širokého občanského hnutí už v roce 1988. Jeho prvním předsedou

byl akademik Sacharov.²³ Cílem sdružení je bojovat proti všem projevům totalitarismu, spolupůsobit při formování občanské společnosti a právního státu, aktivně se účastnit demokratických přeměn. Chce obnovit historickou pravdu o ruské minulosti, zvláště o zločinech totalitních režimů, požaduje otevřený přístup k pramenům informací (knihovnám, archivům muzejním fondům aj.). Usiluje o zachování památky obětí totalitarismu, o úplnou a veřejnou rehabilitaci obětí represí a o jejich náležité odškodnění. Ochraňuje práva rodin perzekvovaných a poskytuje jim právní pomoc při jednání s úřady. Má rovněž další funkce při všeobecné ochraně lidských práv a odhalování současných politických represí v zemi, při řešení situace politických běženců a emigrantů, prosazování práv národnostních menšin atd. Významnou součástí činnosti jsou i dobročinné akce v oblasti sociální a lékařské pomoci obětem politických represí. Jde o mezinárodní sdružení, jež má v současné době 86 národních a regionálních organizací nejen v Rusku, ale též na Ukrajině či v Kazachstánu, abychom jmenovali alespoň země, které se týkají našeho projektu. Právě při proniknutí do regionálních archivů může sehrát pomoc Memoriálu zásadní roli. Vyzkoušeli jsme si to na spolupráci s pobočkou Memoriálu ve Lvově, jejíž zástupce pro nás vytěžoval obtížně přístupné ukrajinské archivy.

V moskevském ústředí Memoriálu je knihovna literatury o politických represích, zvláště regionálních titulů, v jiných knihovnách takřka nedosažitelných. Cenný je především obsáhlý soubor seznamů osob zastřelených na základě rozhodnutí tzv. trojek, v nichž jsme našli několik set Čechů. Je zde i kompletní soubor dnes již 120 spisů vydaných samotným Memoriálem. Archiv soustřeďuje dokumenty o represích, fotografie, vzpomínky, dopisy, anketní lístky s adresami a další materiály, z jiných zdrojů nezjistitelné. Postupně se vytváří počítačová databáze obětí.

Takovou databázi, obsahující rovněž jména českých obětí represí, vytvořili i pracovníci *Muzea a společenského střediska Andreje Sacharova*.²⁴ Také toto muzeum si klade za cíl sloužit upevňování demokracie v Rusku a podporovat hodnoty, o něž usiloval akademik Sacharov: intelektuální a politickou svobodu, úctu k osobnosti a právům člověka, svobodný přístup k informacím a také uchování paměti o zločinech a obětech sovětského režimu. K tomuto účelu připravilo muzejní expozici s řadou dokumentů o systému GULAGu, pořádá aktuální politické výstavy, vytvořilo vzdělávací videoprogramy (např.

²³ Obščestvo Memorial, Rossiya, 103051 Moskva, Malij Karetnyj Pereulok, dom 12. Adresa internetu: www.memo.ru.

²⁴ Muzej i obščestvennyj centr im. Andreja Sacharova. Moskva, ul. Zemljanoj val 57 (archiv na adrese Zemljanoj val 48 b, kv. 62). Internetová stránka: www.sakharov-center.ru.

Archipelag GULAG, Deportace národů), vydává vlastní publikace a má k dispozici kvalitní knihovnu s literaturou ke sledované problematice. Jsou zde k dispozici tři unikátní počítačové databáze: Popravení z Moskvy a Moskevské oblasti z let 1918-1953, Oběti politických represí z území bývalého SSSR a Historie GULAGu a její autoři. Svě spolupracovníky sdružuje v Klubu přátel domu Sacharova.²⁵

Materiály k osudu válečných zajatců a internovaných shromažďuje a uchovává muzeum s poněkud podivným názvem *Memoriální muzeum německých antifašistů*,²⁶ neklamně svědčícím o době svého vzniku ve spolupráci někdejších států NDR a SSSR. Byla už navržena koncepce jeho přeměny v mezinárodní protiválečné muzeum s vylepšeným názvem Memoriální muzeum tragédie války a zajetí. Sídli v Krasnogorsku u Moskvy, kde byl za války jeden z velkých zajateckých táborů, jímž prošlo i hodně vojáků z bývalého Československa (56 Čechů a Slováků je zde pohřbeno). Muzeum spolupracuje při vytváření databází zajatců, organizuje vědecké konference, vydává tematické sborníky²⁷ a snaží se o komplexní výzkum celé problematiky.

Šlo by jistě jmenovat ještě celou řadu dalších institucí či organizací, které se v Moskvě politickými represemi alespoň zčásti zabývají, ať již se jedná o další muzea, archivy, univerzity, ústavy Akademie věd, občanská sdružení atd. Pro výzkum naší problematiky je však podstatné, že jej nebude možno omezit pouze na Moskvu, ale musí se zaměřit i na archivy v příslušných oblastech, a to jak archivy státní, tak bezpečnostní. V souborných statistikách táborů uložených v centrálních archivech lze sice nalézt zmínky o počtech vězněných Čechů, ale pro konkrétní jména vězněných bude nutné jít přímo do materiálů jednotlivých táborů, jež se nacházejí v archivech příslušných oblastí podle sídla někdejšího tábora. Tady se, vzhledem ke vzdálenosti a rozsahu možných míst, sotva lze obejít bez spolupráce s ruskými historiky. Šance na nalezení konkrétních jmen českých obětí represí je zde ale značná, neboť všechny typy evidenčních karet vězňů, užívané v systému GULAGu už od dvacátých let, důsledně uváděly jak národnost, tak státní příslušnost vězně. Velké problémy, zvláště v souborných statistikách, působí správné určení národnosti a státní příslušnosti vězněných. Češi a Slováci bývají totiž ve statistikách někdy zařazováni též jako Němci, Maďaři či Poláci a další národnosti, které na území bývalé ČSR žily, ještě dlouho po první světové válce též jako Rakušané, později jako Čechoslováci. Vzhledem k národnostní politice sovětského systému byli už před

²⁵ Klub druzej doma Sacharova. Internetová adresa: Funds@sakharov-center.ru.

²⁶ Memorialnyj muzej nemeckich antifašistov. 143400 Krasnogorsk, ul. Narodnogo Opločeniya 15.

²⁷ Z novějších např. *Tragedija vojny - tragedija plena*. Sost. V. A. Vsevolodov. Moskva 1999.

válkou zvláště vykazování Židé a Cikáni, mezi nimiž bylo rovněž značné množství Čechů a Slováků. Dalším problémem je evidence Rusínů, které po válce začali řadit k Ukrajincům či Rusům a zmizeli tak z evidence Čechoslováků atd. Tyto problémy jsou velmi komplikované a mnohdy jedině až nahlédnutí do osobních spisů či evidenčních listů perzekvované osoby umožní verifikaci údajů podle konkrétních souvislostí.

Kromě regionů Ruska je nutné výzkum zaměřit též na archivy Ukrajiny, neboť právě přes ni vedla cesta perzekvovaných a mnohdy tam i skončila. Také tradiční česká menšina v bývalém SSSR žila především na Ukrajině, na Volyni a v polské Haliči, která se dostala do rámce SSSR. Týká se to zčásti též Běloruska, Kazachstánu a možná i některých dalších území bývalého SSSR. Pro výzkum je rovněž nezbytná úzká součinnost se slovenskými historiky, neboť archivní fondy i statistiky pochopitelně sledují československé záležitosti v jednotném celku.

Nakonec bych chtěl ještě zdůraznit význam soustavného sledování nové ruské historiografické literatury k tématu, především všech hlavních odborných časopisů a edicí dokumentů, což může výzkum podstatně usnadnit a vhodně nasměrovat. Týká se to i výzkumu vězeňství, jež je nedílnou součástí celkové problematiky represí. Vyšlo už několik monografií na toto téma, např. o systému kolonií a věznic v sovětském Rusku, o úloze věznic NKVD v trestním systému sovětského státu aj.²⁸ Po vzniku zásadních dokumentárních prací o postavení vyhnanců na Sibiři,²⁹ o systému GULAGu a ITL³⁰ či o válečných zajatcích³¹ se v současné době dokončují práce na šestidílné dokumentární práci „Historie GULAGu 1918-1953“. Na vytvoření tohoto monumentálního díla, jež má být komplexním přehledem dokumentů k této problematice, se podílejí pracovníci mnoha archivů a dalších institucí z celé Ruské federace. Má postihnout formování trestních struktur, státní masové represivní akce, ekonomiku nucené práce, počty a životní podmínky vězňů v táborech, situaci vyhnanců, otázku odporu a povstání v táborech, vztah společnosti k fenoménu GULAGu aj.

Jeden z hlavních tvůrců tohoto projektu, Oleg Vitaljevič Chlevnjuk z GARFu, o koncepci práce uvedl: „...v určitém smyslu lze mluvit o tom, že historie GULAGu, historie trestní politiky, zvláště pokud se týká období stalinismu, je do jisté míry, a lze říci, že do značné

²⁸ SMYKALIN, A. S.: *Kolonii i tjurmy v Sovetskoj Rossii*. Jekaterinburg 1997; BAZUNOV, V. V.: *Tjurmy NKVD-MVD SSSR v karatelnoj sisteme sovětskogo gosudarstva*. Moskva 2000.

²⁹ *Specpereselenci v Zapadnoj Sibirii*. T. 1-4. Novosibirsk 1993-1996.

³⁰ *GULAG (Glavnoje upravlenie lagerej), 1917-1960 gg.* Moskva 2000; *Ispravitelno-trudovyje lagerja v SSSR, 1917-1960 gg.* Moskva 1998.

³¹ *Vojennoplennyje v SSSR 1939-1956*. Dokumenty i materialy. Pod red. M. M. Zagorulko. Moskva 2000.

míry, historií země vůbec.“³² O historii naší země to v takto vyhraněné podobě našťestí neplatí, ale jistě to podtrhuje společenskou potřebu a význam i našich výzkumů dějin vězeňství a represí totalitního systému.

Resumé

Materiály k perzekuci československých občanů v SSSR v ruských archivech

Mečislav Borák

V rámci výzkumného projektu Ministerstva zahraničí České republiky byly v moskevských archivech zjišťovány možnosti studia materiálů týkajících se perzekuce československých občanů v SSSR. Státní archiv Ruské federace uchovává statistické údaje o činnosti systému GULAG, v nichž lze nalézt řadu zmínek o vězňených Čechách, stejně jako ve fondu „zvláštních složek“ vedoucích představitelů sovětské moci. V Ruském státním archivu sociálně-politických dějin jsou ve fondech Kominterny materiály vztahující se k československé komunistické emigraci a k osudu jejích příslušníků. Ruský státní archiv nejnovějších dějin má ve zvláštním odtajněném fondu rovněž řadu materiálů např. mobilizaci Němců z území ČSR či k repatriaci československých občanů ze SSSR do vlasti, jíž se týkají především materiály uchovávané v Archivu zahraniční politiky Ruské federace. Ruský státní vojenský archiv má bohatou dokumentaci o osudu válečných zajatců a internovaných osob z území Československa, jeho tzv. „trofejní sbírky“ obsahují velmi mnoho dokumentů o válečném vývoji v Protektorátu Čechy a Moravy i ve všech částech odtržených oblastí českých zemí. Víme též o dalších pro náš výzkum významných dokumentech, uložených zvláště v bezpečnostních archivech, které jsou bohužel pro badatele jen obtížně přístupné. Výzkum lze vhodně doplnit o spolupráci se Sdružením Memoriál či s Muzeem Andreje Sacharova, jež mají vlastní databáze obětí represí v SSSR. Je rovněž nutné rozšířit archivní výzkum do regionů Ruské federace a na Ukrajinu, a spolupracovat se slovenskými historiky.

³² CHLEVNJUK, O. V.: *Problemy podgotovki šestitomnoj dokumentalnoj publikacii „Istorija GULAGa“, 1918-1953 gg.* In: *Problemy publikacii...*, c. d., s. 225.